

Book Title

- **Fostering Teaching Learning Practices
for Quality Enhancement
in Higher Educational Institutions**

Editor's Name

- **Dr. Rajendra H. Satpute,**
Principal (I/c),
Government college of Arts & Science,
Aurangabad (Maharashtra)
Phone : (0240) 2341476

- Edition Details : I, 5th July 2021

- ISBN - 978-81-952413-1-6

Publishing Agency

- **Aatmabhan Prakashan, Aurangabad**

Publisher's Address

- **Dr. Sanjeevkumar Sawale,**
A25, Infront Of Premchand Mugdiya D. Ed. College,
Pahadsing Pura, Hanuman Tekdi,
Aurangabad. 431004 (Maharashtra)
Mobile : 9404010804

Printer's Details

- **Rudrayani Printer's,**
Town Center, Aurangabad,

- Price : Rs. 500

- Copyright : © Aatmabhan Prakashan, Aurangabad

PRINCIPAL

Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

Fostering Teaching Learning Practices for Quality
Enhancement in Higher Educational Institutions-2

10. Dr. Ramprasad Kale, Assistant Professor	Well-being Index Among Undergraduate College Students Amid Covid-19 Pandemic Situation	Government College of Arts and Science, Aurangabad	75
11. Mrs. Vaishali Shelke, Assistant Professor, Gitanjalee Aandhale, Student	A study of optimistic and pessimistic attitude among youth	Government College of Arts and Science, Aurangabad	79
12. Dr. Khan Shaista Talat, Assistant Professor	Role of Language Laboratory in Teaching English Language	Government College of Arts and Science, Aurangabad	82
13. Dr. Archana Choudhari Assistant Professor	Service Learning : Conceptualization and case study	Government College of Arts and Science, Aurangabad	85
14. Kumarmangalam Kaliya, Post Graduate Student	Analysis of digital learning applications in India	Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad	91
15. Saachee Arora, Psychologist	Is Group Therapy really beneficial?	Consulting Psychologist	98
16. Tanmay Bhavsar, Assistant Professor	Development of Learning Environment Facilities	Government College of Arts and Science, Aurangabad	103
17. Ashwini Kulkarni, Lecturer	Teaching Learning and community services	Government College of Arts and Science, Aurangabad	107
18. Anjali Bhale, Librarian	Learners Centered Education	Gaikwad Global School, Aurangabad	115
19. Shikha Sharma, Assistant Professor	A situated model of creative Learning	Government College of Arts and Science, Aurangabad	120
20. Abhijit Pandit, Assistant Professor	Impact of modern technology in current education	Government College of Arts and Science, Aurangabad	129
२१. डॉ. सुरेन्द्र ठाकुर, सहाय्यक प्राध्यापक	भारतीय शिक्षणातील अध्ययन आणि संशोधनाचे काळानुरूप परिवर्तन	शासकीय ज्ञानविज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद	१३४
२२. संदीप जोगदंड, सहाय्यक प्राध्यापक	भारतातील उच्च शिक्षणाचा विस्तार आणि पायाभूत सुविधांची स्थिती	शासकीय ज्ञानविज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद	१३९

Fostering Teaching Learning Practices for Quality
Enhancement in Higher Educational Institutions-21

(Signature)

PRINCIPAL
Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

संदीप पांडुरंग जोगदंड

सहाय्यक प्राध्यापक,

राज्यकीय ज्ञानविज्ञान महाविद्यालय,
औरंगाबाद.

sandeep.jogdand@gmail.com

भारतातील उच्च शिक्षणाचा विस्तार व शैक्षणिक पायाभूत सुविधांची स्थिती

प्रस्तावना :

भारतीय शिक्षणव्यवस्था ही जगातील सर्वात मोठ्या शिक्षण व्यवस्थेपैकी एक आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शिक्षण व्यवस्थेने मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली. प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाचा विस्तार फार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. शैक्षणिक संस्थांच्या संख्येत मोठी वृद्धी झाली असली तरी या संस्थांच्या गुणवत्ता आणि पायाभूत सोयी-सुविधांबाबत अनेकदा प्रश्न उपस्थित केले जातात.

अध्ययन व अध्यापन या दोन्ही क्रिया प्रभावी घडण्यासाठी शैक्षणिक पायाभूत सोयी-सुविधांची नितांत आवश्यक असते. या पायाभूत सुविधा अध्ययन आणि अध्यापनाच्या क्रियेसाठी पोषक वातावरण प्रदान करतात. त्यामुळे त्याचा प्रभाव शैक्षणिक गुणवत्तेवर निश्चित पडतो.

भारताच्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा सुद्धा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला आहे. उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांच्या संख्येत मोठी वृद्धी झाली आहे. या संस्थांच्या संख्येत आणि क्षमतांमध्ये वृद्धी झाली असली, तरी वाढत्या लोकसंख्येचा ताण, व्यवस्थापनासंबंधी समस्या, गुणवत्ता वाढ, पायाभूत सोयी-सुविधा इ. आव्हाने उभी आहेत.

प्रस्तुत लेखात भारतीय शिक्षणाचा विस्तार व प्रगतीचा आढावा घेऊन, उच्च शिक्षणासाठी आवश्यक पायाभूत सोयी-सुविधा व त्याची स्थिती यावर प्रकाश टाकला आहे.

भारतातील उच्च शिक्षणाचा विस्तार :

भारताच्या उच्च शिक्षणाचा विस्तार आणि प्रसार याचा आढावा घ्यायचा झाल्यास, तो भारतातील उच्च शिक्षण संस्थांच्या क्षमता व संख्यात्मक वाढ या आधारावर घेता येईल. हा विस्तार अधिक सटीकपणे जाणून घेण्यासाठी, आपण तीन निर्देशकांचा (Indicators) वापर करू शकतो. ते म्हणजे १. विद्यापीठे, महाविद्यालये व इतर उच्च शिक्षण संस्था याची संख्या, २. उच्च शिक्षणातील प्राध्यापकांची संख्या आणि ३. पटावरील विद्यार्थी संख्या या तीन निर्देशकांचा उपयोग करून इ. स. १९५० मधील स्थिती स्पष्ट करता येईल.

पुढील टेबल / तक्त्यावरून उच्च शिक्षणाचा विस्तार अधिक स्पष्ट होईल.

Fostering Teaching Learning Practices for Quality
Enhancement in Higher Educational Institutions-139

PRINCIPAL
Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

तक्ता क्र. १, संस्थात्मक क्षमता व वृद्धी

अ.क्र. सन	विद्यापीठ संख्या	महाविद्यालय संख्या	इतर उच्च शिक्षण संस्था	शिक्षक	पटसंख्या
१. #१९५०	२०	७००	उपलब्ध नाही	१५,०००	१००००० सुमारे
२. *२०२०	१०४३	४२३४३	११७७९	१३,३३,४५३	३,८५,३६३५९

स्रोत : *AISHE- 2019 - 2020

*Higher Education in India : issues related to Expansion, Inclusiveness, Quality and Finance. U.G.C. New Delhi-2008

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, भारताच्या स्वातंत्र्यापासून आज पर्यंतच्या काळात भारताने उच्च शिक्षणात संख्यात्मक क्षमता वृद्धी मोठ्या प्रमाणात केली आहे. यातून उच्च शिक्षणाचा विस्तार साध्य केला आहे. इ. स. सन १९५० मध्ये भारतात २० विद्यापीठे होती. त्यांची संख्या २०२० मध्ये १०४३ वर पोहचली आहे. यामध्ये खासगी विद्यापीठांचा देखील समावेश आहे. इ. स. १९५० महाविद्यालयांची संख्या ७०० होती. ती संख्या आता ४२,३४३ एवढी झाली आहे. यामध्ये आणखी विशेष बाब म्हणजे स्वायत्त संस्था ज्यांची संख्या स्वातंत्र्यापूर्वी नगण्य होती, अशा उच्च संस्थांची संख्या २०२० मध्ये ११७७९ वर जाऊन पोहचली आहे. उच्च शिक्षणातील शिक्षकांची संख्या याच कालावधीत १५००० वरून १३३३४५३ इतकी झाली आहे. याशिवाय अस्थायी शिक्षकांची संख्या ८४९५६ इतकी आहे. त्यातील सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे प्रवेशित विद्यार्थी संख्या इ. स. १९५० मध्ये सुमारे एक लाख होती, ती आता ३८५३६३५९ पर्यंत पोहोचली आहे.

उच्च शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार २०१९-२० च्या अहवालानुसार उच्चशिक्षण देणाऱ्या महाविद्यालयांपैकी ६०.५६ टक्के महाविद्यालये ही ग्रामीण भागात स्थापित आहेत. भारताच्या उच्च शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात क्षमता वृद्धी झाली असली, तरी यामध्ये काही प्रमाणात प्रांतिक असमतोल असल्याचे निदर्शनास येते. इ. स. २०२० च्या आकडेवारीनुसार भारतात एक लाख लोकसंख्येच्या (१८ ते २३ वयोगटातील) मागे सरासरी महाविद्यालयांची संख्या ३० इतकी आहे. बिहार, झारखंड यासारख्या राज्यांमध्ये एक लाख लोकसंख्येमागे (१८ ते २३)

वयोगट अनुक्रमे ७ व ८ महाविद्यालयांची संख्या आहे. संपूर्ण देशाचा विचार करता असे दिसून येते की, राष्ट्राच्या एकूण सरासरीपेक्षा सुमारे पन्नास टक्क्यांपेक्षा अधिक राज्यांमध्ये महाविद्यालयांची संख्या कमी आहे.

उच्च शिक्षणातील (Gross Enrollment Ratio) या आधारावर सुद्धा देशाची शैक्षणिक स्थिती आणि विस्तार जाणून घेता येतो. १८ ते २३ वयोगटातील एकूण लोकसंख्येपैकी किती टक्के लोकसंख्या उच्च शिक्षणासाठी शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेशित आहे. या आधारावर हे प्रमाण काढले जाते. २०१९-२० AISHE-२०२० च्या अहवालानुसार भारताचा उच्च शिक्षणातील जीईआर २७.१ असल्याचे स्पष्ट होते. घटक राज्यानुसार जीईआर पहिल्यास यात सुद्धा प्रादेशिक असमतोल असल्याचे आढळते. जीईआर मधील प्रादेशिक असमतोलाच्या कारणांचा शोध घेतल्यास असे निदर्शनास येते की, ज्या राज्यांमध्ये महाविद्यालयांची संख्या कमी आहे, विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक सहाय्यक अशा पायाभूत सुविधांची कमतरता आहे, अशा राज्यात आणि प्रदेशात उच्च शिक्षणाचे प्रमाण देशाच्या एकूण सरासरी प्रमाणापेक्षा कमी आहे.

उच्च शिक्षणातील पायाभूत सोयीसुविधा :

उच्च शिक्षणाबद्दल असे म्हटले जाते की, विविध लोकांसाठी विविध बाबी, त्यांच्यासाठी उच्च शिक्षणासाठी विविध प्रकारच्या पायाभूत सोयीसुविधांची आवश्यकता असते. व्यापक अर्थाने विचार केल्यास शैक्षणिक पायाभूत सुविधांमध्ये महाविद्यालय परिसर, भौतिक साधन-सामग्री, विद्यार्थी पूरक सोयीसुविधा, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा आणि इतर जे अध्ययन-अध्यापन पोषक वातावरण प्रदान करते.

Fostering Teaching Learning Practices for Quality Enhancement in Higher Educational Institutions-140

PRINCIPAL
Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

भारतात शिक्षणाच्या विस्ताराबरोबरच गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी पायाभूत सोयी सुविधा विकसित करण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

उच्च शिक्षणातील पायाभूत सोयी-सुविधांची स्थिती जाणून घेण्यासाठी पुढील तक्ता उपयुक्त ठरतो.

तक्ता क्रमांक : २

उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक पायाभूत सोयी सुविधा सुविधांची स्थिती.

(Percentage of Institutions having various Infrastructure)

Infrastructure	University	College	Stand Alone Institute
Playgrounds	89	92	91
Auditorium	82	62	67
Theatres	49	21	21
Libraries	94	98	98
Laboratories	85	82	93
Conference Halls	94	79	81
Health Centre	78	46	53
Gymnasium			
Fitness Centre	77	40	34
Indoor Stadium	52	34	34
Common Room	87	91	92
Computer Centre	81	86	92
Cafeteria	88	58	63
Guest House	84	42	47
Separate Rooms			
For Girls	81	86	85
Solar power Generation	62	34	34
Connectivity			
WIFI	55	23	23
Connectivity			
WMEICT	40	22	22

Campus			
Friendly	82	60	59
Grievance Redressal			
Mechanism	87	60	61
Vigilance Cell	70	52	54
Opportunity Cell	68	52	49
Separate Toilet for Disable family	69	55	54
Ramp Attach to Classroom			
Library	74	50	54
Sexual Harassment Anti Ragging Cell	88	71	70
Counselors For Students	80	65	68
Clinic First Aid Room	83	67	75
Separate Toilet For Girls	94	87	86
Skill Development Centre	66	53	54
Self Defense Class For Female	50	46	44
Institution Disaster Management Facilities	69	53	56

स्रोत : AISHE- 2019 – 20

वरील तक्त्यातील आकडेवारीचे विश्लेषण केल्यास,

Fostering Teaching Learning Practices for Quality Enhancement in Higher Educational Institutions-141

PRINCIPAL

Govt. College of Arts & Science
Aurangabad

आपल्या असे लक्षात येते की विद्यापीठाने स्वायत्त संस्थांच्या तुलनेत महाविद्यालयांमध्ये पायाभूत सुविधांची कमतरता असल्याचे दिसते. या तक्त्यावरून पायाभूत सोयी-सुविधांची उपलब्धता स्पष्ट होते, परंतु गुणवत्ता आणि पर्याप्तता स्पष्ट होत नाही. या पायाभूत सुविधांचे विश्लेषण करण्यासाठी आपण याचे वर्गीकरण काही ठळक भागात करू शकतो.

१. भौतिक सुविधा : इमारत परिसर, वर्गखोल्या, प्रयोगशाळा, सेमिनार हॉल, सभागृह, कम्प्युटर सेंटर, व्हिडिओ सेंटर, क्रीडांगण इत्यादी तक्ता क्रमांक २ नुसार क्रीडांगण सुविधा ८९ टक्के विद्यापीठांमध्ये ९२ टक्के महाविद्यालयांमध्ये आणि ९१ टक्के स्वायत्त व इतर संस्थांमध्ये असलेली दिसते. सभागृहाच्या बाबतीत ८२ टक्के विद्यापीठे, ६२ टक्के महाविद्यालये आणि ६७ टक्के इतर संस्थांमध्ये उपलब्ध असल्याचे स्पष्ट होते. प्रयोगशाळांच्या बाबतीत ९४ टक्के व सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये सुविधा असलेली दिसते. ८० टक्क्यांवर सर्व संस्थांमध्ये मुलींसाठी स्वतंत्र कक्ष उपलब्ध आहे.

दिव्यांग व्यक्तींच्या दृष्टीने पायाभूत सोयी सुविधांमध्ये कमतरता प्रकर्षाने दिसते.

ग्रंथालय सुविधा : वरील आकडेवारीनुसार ९४ टक्के विद्यापीठांमध्ये आणि ९८ टक्के महाविद्यालये आणि इतर संस्थांमध्ये असल्याचे दिसते. ग्रंथालय हा उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्ता वाढीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्या गुणवत्ता वाढीसाठी हा घटक अत्यंत उपयुक्त आहे. वरील मध्ये ग्रंथालयाची उपलब्धता दिसते, परंतु गुणवत्तापूर्ण वापर स्पष्ट होत नाही. ग्रंथालयाच्या प्रभावी वापरासाठी त्याचे आधुनिकीकरण होणे गरजेचे आहे. ग्रंथालयाचा वापर अधिक सुलभतेने होण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून, रिमोट ॲक्सेस उपलब्ध करणे, ही काळाची गरज आहे.

माहिती तंत्रज्ञान पायाभूत सुविधा : आधुनिक काळात अध्ययन-अध्यापनाच्या कार्यात माहिती तंत्रज्ञान पूरक साधनांच्या रूपात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावताना दिसते. माहिती तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधांमध्ये कॉम्प्युटर नेटवर्क, वाय-फाय, वर्च्युअल क्लास रूम इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. वर पहिल्या प्रमाणे भारतातील ६० टक्के महाविद्यालये ग्रामीण भागात स्थापित असल्याने या तंत्रज्ञानाच्या वापरासाठी

आवश्यक पायाभूत सुविधा उपलब्ध नाहीत. या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांच्या वित्त पुरवठ्यात वाढ करण्याची आवश्यकता आहे.

विद्यार्थी साहाय्यभूत सुविधा : विद्यार्थ्यांची उपस्थिती आणि संख्या वाढवण्यासाठी विद्यार्थ्यांना पायाभूत ठरतील, अशा पायाभूत सुविधा निर्माण करणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ : मुलांचे वसतिगृह, मुलींचे वसतिगृह, वाचन कक्ष, व्यायाम शाळा, योगा केंद्र, खानावळ इ. पायाभूत सुविधांमुळे शिक्षणापासून वंचित असणाऱ्या घटकांपर्यंत शिक्षण पोहचवता येते.

समारोप : भारताच्या उच्च शिक्षणाचा विस्तार निश्चित झाला आहे, परंतु इतर राष्ट्रांशी तुलना केल्यास, या क्षेत्रात सुधारणांसाठी अजून मोठा वाव आहे, हे स्पष्ट होते. उच्च शिक्षणातील पायाभूत सुविधांच्या विस्तारातून उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता आणि संख्यात्मक उद्देश साध्य करता येईल. सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण मंत्रालय या २००५ च्या आकडेवारीनुसार भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण २७.५ इतके मोठे आहे. या घटकांपर्यंत शिक्षण पोहोचविण्यासाठी विद्यार्थी साहाय्यभूत सुविधा विकसित आणि विस्तारित करण्याची गरज आहे.

संदर्भ :

1. Higher Education in India: issues related to Expansion, Inclusiveness, Quality and Finance. U.G.C. New Delhi - 2008
2. <https://socialjustice.nic.in>
3. Basic in Education, NCERT. June 2016.
4. All India survey on Higher Education 2019-20, Ministry of Education Dept. of Higher Education, Govt. of India.
5. Higher Education in India : issues Concern and New Directions; U.G.C. New Delhi - 2003.
6. Indian Higher Education System: Challenges and suggestions Sahil Sharma, Electronic Journal for Inclusive Education, Volume-4, 2015

PRINCIPAL

-00-Govt. College of Arts & S
Aurangabad